

QARAQALPAQ TILINDE ADVERBIALIZACIYA QUBILÍSI

S.Jumamuratova

Magistrant.

Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14632313>

Annotaciya. Usı maqalada qaraqalpaq til bilimindegi adverbializaciya qubılısı hám onıń tábiyatı jóninde atap aytqanda geypara sózlerdiń formalıq ózgeriske ushıramay-aq mánilik jaqtan ekinshi bir sóz shaqabınıń ornında qollanılıwı haqqında yaǵnıy adverbializaciya qubılısınıń ayırım ózgesheliklerin úyreniwdi maqset etip qoydıq.

Gilt sózler: adverbializaciya, til bilimi, ráwish, konverciya, atlıq, seplik, kelbetlik, almasıq, sanlıq, hal feyil.

THE PHENOMENON OF ADVERBIALIZATION IN THE KARAQALPAK LANGUAGE

Abstract. In this article, we aim to study the phenomenon of adverbialization in Karakalpak linguistics and its nature, in particular, the use of some words in the place of another word without undergoing formal changes, that is, some features of the phenomenon of adverbialization.

Keywords: adverbization, language knowledge, pronunciation, conversion, noun, adjective, adjective, pronoun, number, case verb.

ФЕНОМЕН АДВЕРБИАЛИЗАЦИИ В КОРАКАЛПОКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. Данная статья посвящена явлению адвербиализации в каракалпакском языкознании и его природе, в частности, тому, что некоторые слова употребляются на месте второго слова шақоби, не претерпевая формального изменения, то есть изучению некоторых особенностей этого явления. адвербиализации мы поставили перед собой цель.

Ключевые слова: наречие, знание языка, развитие, преобразование, существительное, прилагательное, местоимение, число, надежный глагол.

Qaraqalpaq til biliminde usı kúnge shekem sózler kóbirek formalıq tárepten qarastırılıp kelindi, al olardıń mánilik táreplerine ayırıqsha dıqqat awdarılmadı. Ayırım sózler formalıq ózgeriske ushıramay-aq, mánilik jaqtan ekinshi sóz shaqabınıń ornında qollanılıwı múmkin.

Sonlıqtan til biliminde sóz jasawdıń leksika-semantikalıq usılı yaǵnıy transpoziciya yamasa konverciya termini keń qollanıla basladı.

Konversiya sóz jasaw usıllarınıń bir túri bolıp, ol arqalı bir sóz óziniń quramı hám forması jaǵınan hesh qanday grammatikalıq ózgeriske ushıramay-aq, basqa sóz shaqabına ótip qollanıladı.

Sonıń nátiyjesinde jańa mánili sóz payda boladı. Usı tiykarda biz maqalamızda sırtqı formasında hesh qanday ózgerisler bolmaytuǵın, adverbializaciya qubılısınıń ayırım ózgesheliklerin úyreniwdi maqset etip qoydıq.

Adverbializaciya qubılısı- qaraqalpaq tilinde atlıq, kelbetlik, ayırım sanlıq hám hal feyillerdiń ráwish sóz shaqabına ótiw qubılısı. Adverbializaciya termini latinsha sózden alınıp, bizińshe kelbetlik degen mánini ańlatadı. Bul qubılıs júdá ónimli bolıp tabıladı. Biraq kópshilik sózlerdi kelbetlik yamasa ráwish ekenligin birden ayırıw qıyın. Máselen, **ahs, jaqın, jıllı, issı, suwıq, jaqsı, jaman, uzın, qısqa** hám taǵı basqa sózler atawısh sózler menen dizbeklesip kelgende qanday? degen sorawǵa juwap berip kelbetlik bolsa, al feyiller menen dizbeklesip qalay? qayda? sorawlarına juwap berip, is-hárekettiń sının, waqtın hám ornın bildirip ráwish mánisinde keledi.

Sonlıqtan joqarıdaǵıday máseleni sóz etkende alımlar arasında tórt túrli kóz qarastıń bar ekenligin aytıp ótiw orınlı.

1. Kelbetliklerdiń ráwishlesiwın konversiya menen baylanıstırıw (F.A.Ganiev, A.A.Yuldashev, A.A. Axundov, S.A.Begliyarov).

2. Ráwish hám kelbetliklerdiń differenciyanbaǵanlıǵı, yaǵnıy ele bir-birinen tolıq ajıralmaǵanın kórsetedi (I.A.Batmanov, I.Keńesbaev, L.N.Xaritonov, N.A.Baskakov, I.V.Sevortyan hám t.b.).

3. Ráwish mánisinde keletuǵın kelbetliklerdiń ráwish dep atalmay, al kelbetlik sóz shaqabınıń ishinde qaraw kerek (N.K.Dmitriev, A.N.Kononov, A.I.Iskakov hám t.b) [1].

4. Ráwish mánisinde keletuǵın kelbetliklerdi kelbetlik dep atamay, al ráwish sóz shaqabınıń ishinde qaraw kerek (P.M.Melioranskiy, N.F.Katanov, N.I.Ashmarin hám t.b) [2;2]

Qaraqalpaq tilinde adverbializaciya qubılısınıń nátiyjesinde kelbetliklerden jasalǵan ráwishlerdiń eki basqıshı kózge taslanadı.

1.Kóshiw basqıshı. Bul basqıshta kelbetliklerdiń ráwishlesiwı tek kontekstke baylanıslı boladı. Mısalı: jaqsı, jaman, bólek, jedel, jay, ayqın, ashıq hám t.b. Bunday kelbetliklerdi ráwish dep atawǵa bolmaydı, al ráwishlesken kelbetlik dep atasaq maqsetke muwapıq boladı. Kóshiw basqıshında kelbetlikler tek ǵana belgili bir zárúrlikten ráwish wazıypasın atqaradı. Bul haqqında A.M.Peshovskiydiń substantivlesken kelbetlikler haqqındaǵı pikiri dıqqatqa ılayıq: “Ayırım kelbetlikler kóbinese atlıqlardıń mánisinde qollanıla baslaǵan, al kelbetlik mánisinde olar umıt

bolgan. Kóplegen sózler házir de kelbetlikten atlıqqa baratuğın jolda tur, bul jağdayda olardıń birazları joldıń úlken bólegin ótken, basqaları tek jańa ġana jolğa shıqqan, al ayrımları tap joldıń ortasında tur» [3; 68-69].

2. Pútkilley ráwishke kóship ótken kelbetlikler. Kelbetlik sózler ózleriniń semantikalıq ózgesheliklerinen ajralıp, ráwishlik mánige ótedi. Bul process áste hám uzaq dawam etedi. Endi kelbetliklerdiń tek semantikasındaa emes, al olardıń grammatikalıq qásiyetlerinde de ráwishke tán bolğan belgiler basım boladı. Mısalı: jaqınnan, jaqında, jaqınğa, páste, tómende, tómennen, terisinen, shepte, ónda, zorğa, biykarğa, bosqa, esheyin, esheyinde hám t.b.

Qaraqalpaq tilinde adverbializaciyanıw ónimli qubılıs bolıp esaplanadı. Basqa sóz formalarınıń ráwishlesiwinde tek belgili bir kontekste anıqlanadı. Tek kontekst arqalı ġana seplik formalarındağı sózdiń sepleniw sistemasınan shıǵıp qalğanlıǵı hám onıń konkret mánisinen ayrılıp ráwishke ótkenligi yaǵnıy qatıp qalğanlıǵı belgili boldı. Qaraqalpaq tilindegi ráwishlerdi izertlegen J.Eshbaev [4] olardıń seplik hám hal feyil formalarınan qalıplesken túrlerin morfologiyalıq usıl dep atağan.

1).Seplik formasındağı atlıqlar ráwishke ótedi yaǵnıy ataw sepligi formasındağı atlıq: kesh (atlıq: kesh boldı) –kesh (ráwish: kesh keldi). Mısalı: Qısta **kesh** (ne? -atlıq) túsedi. Heshten **kesh** (qashan?-ráwish) jaqsı (naqıl-maqal). Bul misalda berilgen ataw sepligi formasındağı **kesh** atlıq sózi hesh qanday ózgerissiz ráwishke ótkenligin kóriwimizge boladı. Barıs sepligi formasındağı atlıq: *birge, bosqa, zorğa, biykarğa* hám t.b.

Orın sepligi formasındağı atlıq: *azanda, túste, keshte, túnde, birde, demde, ómirde* hám t.b. Shıǵıs sepligi formasındağı atlıq: *birden, tosattan, bilqastan, ilajsızdan,yadtan, bastan, jaqınnan* hám t.b.

2). Ayrım kelbetlikler geyde ráwishke ótedi: hár qıylı sapalıq belgilerdi bildiretuğın kelbetlikler: *jaman, jaqsı*, aralıqtı bildiretuğın kelbetlikler: *qashıq, uzaq, jaqın*, temperaturanı bildiretuğın kelbetlikler: *jıllı, ıssı, suwıq, qanjılım*, formanı bildiretuğın kelbetlikler: *tik, biyik, pás, qısqa, tuwrı, bálent*, xarakterdi bildiretuğın kelbetlikler: *jumsaq, taza, bos, pısıq, puqta*.

Biy, na, ná pristavkaları hám –sız//siz kelbetlik jasawshı affiksleri menen jasalğan kelbetlikler geyde ráwishke ótip qollanıluwı múmkin.

3). Sanlıqtan ótken ráwishler. Úlken muǵdardı bildiriwshi geypara sanlıqlar belgili bir kontekstlerde ráwishlik mánini bildiredi.

Mısalı: **Mıń** qartaysa da, ana, ana! (T.Qayıpbergenov).

Bul misalda *min* sanlıǵı óziniń dáslepki mánisinen awısıp ráwishlik mánige ótkenligin kóriwimizge boladı. Bir sanlıǵı barıs, shıǵıs hám tabıs sepliklerinde kelgende ráwishlik mánige ótedi: **Birde** bolmasa, **birde** olar sezedi, sizge soraw beredi, túsiniq talap etedi (T.Nájimov).

Joqarıdaǵı keltirilgen misalda bir sanlıǵına shıǵıs sepliginiń qosımtası qosılıwı arqalı waqıt ráwishi mánisinde kelgen.

4). Almasıqlardan ótken ráwishler: *ol – onda, onnan, bul – bunda, bunnan, sol – sonda, sonnan, usı – usında, usınnan*. Mısalı: Eger **usınnan** baylardıń aytqanı bolmay, keńes húkimeti ornap qalatuǵın bolsa, kósheseń (S.Bahadirova).

Ráwishlik mánige ótken bunday almasıqlar waqıttı, orındı bildiripǵ qollanılganı menen, olar almasıqqa tán bolǵan ózleriniń deytikalıq (siltew) mánisin saqlap qaladı.

5). Hal feyil formalarından ótken ráwishler tómendegishe:

-ıp// -ip, -p: qayıp jaqınlamadı, qatırıp pitkerdi, eplep ayttı. Kóz áynek jóninde **qayıp** gáp bolmadı (T.Qayıpbergenov).

-a, -e, -y: bola tura, bile tura, qoymay, qayta, jabıla, aynala. Mine búgin jalǵız ózi tın gezip júrgen trotuar, ekewiniń **qıdıra-qıdıra** aqsoqpaq qılǵan jerleri (T.Qayıpbergenov).

-mastan// -mesten, -bastan// -besten, -pastan// -pesten; bolmastan, kelmesten, túsınbesten.

-ǵansha // -genshe, -qansha // -kenshe: **Ólgenińshe** jaqsı sóyle (Berdaq) [5;113-114]

Juwmaqlap aytqanda házirgi qaraqalpaq tilindegi ayırım sózlerdi birde kelbetlik, birde ráwish dep atap júrmiz. Biz joqarıda kórsetkenimizdey, kontekstke baylanıslı waqıtsha ráwishlesken sózlerdi ráwish dep qaramay, al kelbetlik sóz shaqabı ishinde qarawımız shınlıqqa sáykes keledi.

Biraq kelbetlik sóz shaqabınıń ishinde qaraǵanda da olardıń ráwishlesiwge beyim ekenligin atap kórsetiw kerek. Al endi tolıq yamasa turaqlı ráwishlesken kelbetliklerdi ráwish sózler toparına qosıw múmkin. Sebebi olar zattıń hár qıylı belgilerin bildiriw qásiyetin joǵaltıp, al is-hárekettiń hár qıylı belgilerin bildiriw sıyaqlı qásiyetlerdi óz ishine jámlengen boladı. Solay etip qaraqalpaq tilindegi adverbializaciya qubılısı kóp izertlewdi talap etetuǵın ónimli qubılıs, onıń sóz jasalıwdaǵı ornı, túrleri, morfologiyalıq hám sintaksislik ózgeshelikleri bunnan bılay da tereńirek izertlewdi talap etedi.

REFERENCES

1. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. М, 1962.
2. Беглярова С.А. Адвербиализация в современном азербайджанском языке. АҚД. Баку, 1979.

3. Пешовский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. Москва. 1956.
4. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинде рәйиш. Нөкис. 1976.
5. Өбдимуратов Т. Адвербиализация - сөз жасаудың бир усылы. ӨзРИАҚҚБ Хабаршысы, 2000 N6-7.